

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XLII.
Fasciculus 1.

CZAGÁNY LÁSZLÓ

**Adalékok a gazdasági fejlődés
demográfiai feltételeinek vizsgálatához**

Szeged, 1992

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae

JÓZSEF BALÁZS, ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, EMESE ÉGETŐ, IMRE
MOLNÁR, FERENC NAGY, KÁROLY NAGY, PÉTER PACZOLAY, BÉLA POKOL,
JÓZSEF RUSZOLY, ISTVÁN SZENTPÉTERI, ANDRÁS TAMÁS, JÓZSEF VERES

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALÁZS JÓZSEF, BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, ÉGETŐ EMESE,
MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, NAGY KÁROLY, PACZOLAY PÉTER, POKOL
BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZENTPÉTERI ISTVÁN, TAMÁS ANDRÁS, VERES
JÓZSEF

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324-6523

Változó intenzitással ugyan, de évtizedek óta a nemzeti sorskérdések közé sorolva vitatunk bizonyos demográfiai alapkérdéseket. A születési és halálozási mutatók romlása, a lakosság számának csökkenése, a munkaképes korúak, ezen belül a foglalkoztatottak arányának csökkenése, különböző aspektusokból megközelített rétegződési problémák stb. éltetik e vitákat. A nemzetföltés indítéka és tartalma rendkívül változatos, az "Elveszünk a szláv tengerben" megközelítéstől a pragmatikus közgazdasági megfontolásokig terjed.

Jelen tanulmány a népesedés és a gazdasági fejlődés néhány alapösszefüggésével foglalkozik. Nem azzal az igénnyel, hogy a permanens vitához merőben új javaslatokkal járuljon hozzá, inkább azzal a szándékkal, hogy a vita számára szempontokat, megközelítési módokat mutasson fel. Ezt célozva a tanulmány első felében rövid elméleti történeti áttekintést adok a demo-ökonómia kialakulásáról és fejlődéséről, a második részben a — véleményem szerint — legégetőbb hazai demo-ökonómiai probléma, a népesség "előregedése" példáján igyekszem bemutatni a differenciált megközelítés szükségességét.

1. Kísérletek a demo-ökonómiai optimum meghatározására

Dokumentálható formában elsőként *Konfuciusz* vetette fel az optimális népességszám gondolatát, s mindjárt lényegében demo-ökonómiai megközelítésben, amikor a földterület és a népesség közötti "ideális arány" biztosításának szükségességét hirdette. *Platon* és *Arisztotelesz* erősen restriktív, a népességszámot korlátozó javaslatai háttérében a görög városállamok magas népsűrűsége állott. Ezzel ellentételen a rómaiak, különösebb elméleti megalapozottság nélkül, általában a népességszámot növelő, expanzív népesedéspolitika helyességét hirdették, összhangban a római impérium terjeszkedő, gyarmatosító politikájával, amely sok katonát igényelt.

A középkori keresztény teológia népesedési nézetei — eltekintve *Aquinói Tamás* néhány tételétől — elsősorban egy metafizikai célzatú, a túlvilági üdvösség biztosítására hivatott erkölcs szempontjait taglalják, és mellőzik a világias, gazdasági-társadalmi összefüggéseket. A reneszánsz kor gondolkodói szakítva a transzcendens vallásos elmélettel, a földi társadalom minél tökéletesebb berendezését tűzik ki célul. *Morus* Tamás "Utópia"-jában a túlnépesedés fogalmával is találkozhatunk; ugyanott utalás szerepel arra nézve, hogy az általa leírt ideális államban a népesség növekedését tudatosan korlátozzák. Ugyancsak e restriktív álláspontot tették magukévá Angliában *Bacon* és *Hobbes*, Itáliában *Machiavelli* és még határozottabban *Botero*, akit sokan Malthus elődjének tekintenek.

Nagy lendületet adott a népesedési optimum kutatásának a modern demográfia kialakulása, ezt általában a XVII. századtól, *Graunt* fellépésétől számítják. (Munkálataiban szorosan együttműködött vele *Petty* is.) Amint a gyors

népszaporodás ténye számszerűségekkal alátámasztva egyre ismertebbé vált, megelégnéltek a népszaporodás káros hatásait valló elméletek. Az alaptételek nem mindig újszerűek, újszerűnek inkább erősen dinamikai szemléletük tekinthető, amely nem egy adott pillanatban vizsgálja a népességi helyzetet, hanem a gazdasági élet és a népszaporulat egymással összefüggő mozgásait elemzi.

Kétségtelen tény, hogy *Malthus* előtt egyetlen demográfiai munkának sem volt olyan nagy hatása, mint az 1789-ben megjelent "Értekezés a népesedésről" (Essay on Population) című tanulmánynak.

Érdekes lehet itt viszont Marxra hivatkozni, aki szerint Malthus "egész népesedési elmélete szemérmetlen plágium",¹ és nagy visszhangját a következők szerint magyarázza: "Ha az olvasó emlékeztetne, ... akkor és arra emlékeztetem, hogy ez az írás első formájában nem más, mint iskolásan felületes és paposan fellengzős plágium Defoe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Walkce stb. műveiből, és egyetlen önálló tételt sem tartalmaz. Az a nagy feltűnés, amelyet e röpirat keltett, csupán pártérdekből fakadt... A "népesedési elvet", amelyet a XVIII. században fokról fokra dolgoztak ki, ... az angol oligarchia ujjongva köszöntötte, mint az emberi továbbfejlődésre irányuló vágyak kioltóját."²

A *malthusi tanok* lényege röviden az, hogy az egész élő természetben valamiféle abszolút törvény érvényesül, amely szerint az összes állati lénynél határtalan szaporodásra irányuló tendencia nyilvánul meg, miközben a fennmaradáshoz szükséges eszközök növekedése sokkal lassabban megy végbe. Ennek az ellentmondásnak következményeképpen a világra jövő állatok és növények óriási mennyisége megsemmisül. Így jön létre egyensúly a szaporodás és a létezéshez szükséges eszközök között. (Malthus eme fejtegetését Darwin is felhasználta.) Az állat- és növényvilághoz hasonlóan az emberiség is mértani haladvány szerint szaporodik (a kvóciens generációnként 2), a létfenntartáshoz szükséges javak viszont számtani haladvány szerint szaporodnak. A túlnépesedés tehát törvényszerű, valamint az is, hogy az emberek nagy tömegeinek nem jut a legszükségesebb létfenntartási eszközökből. A megoldás Malthus szerint: a nemi önmegtartóztatás.

Az elmélet éles bírálatban részesült a demográfusok (Westergraad, Csernyisevskij stb.), a közgazdászok (Ogilvy, Ingram), filozófusok (Marx, Spencer) és természettudósok részéről egyaránt. Máig is nagy hatású a malthusiánus tanok reakciójaként létrejött *organikus népesedési elmélet*. Meglakotója az angol pozitívista filozófus *Spencer* volt, aki úgy tekintette a társadalmat, mint szervezetet, amelyekben a biológiai organizmusokhoz hasonlóan az egyes szervek, azaz egyes embercsoportok között természetes funkciómegosztás van. Spencer kétségbevonta Malthus tanítását. Véleménye szerint a túlnépesedés csupán rövid ideig lehetséges. A létfenntartási eszközök elégtelensége fokozza a létért való küzdelmet. E küzdelem az egyéntől nagyobb

¹ Marx – Engels Művei 23. kötet Kossuth Könyvkiadó. 1967., 472. p.

² Marx – Engels Művei 23. kötet Kossuth Könyvkiadó 1967., 577. p.

erőfeszítést és több energiaráfordítást követel az egyéniség kifejlődése számára, így a születések csökkenése irányában hat.

A XIX. században részben a közgazdaságtudomány fejlődése, részben Malthus nyomán a demográfiai kérdések gazdasági szemlélete olyannyira általánossá vált, hogy a népesedésméletek jóformán a közgazdaságtan részeként fejlődtek. A munkanélküliség krónikussá válása különösen nagy aktualitást adott azoknak a kutatásoknak, melyeknek fő célja a *népességi-gazdasági (ún. demo-ökonómiai)* egyensúly feltételeinek kimutatása volt. Kialakult egy olyan elméleti rendszer, vagy inkább kutatási tematika, amely napjainkban is állandóan bővül, alakul; s bár a problémát még nem sikerült megnyugtatóan megoldani, a részeredmények kétségtelenül előremutatóak.

Az elmélet a marginalista ökonomia talaján fejlődött ki. J.S. Mill már a csökkenő földhozadék törvénye alapján állítja, hogy a népesség növekedésének gátat kell vetni, mert különben az emberiség elnyomorodik. Véleménye szerint van egy olyan határ a népesség növekedése során, amelyet túllépni nem tanácsos, mert a többlet embermennyiség már kisebb mértékben növeli a termelést.

Az elmélet modern megalkotója és szisztematikus kifejtője E. Cannon volt, aki az egyes gazdasági ágakban külön-külön vizsgálta az optimum problémáját. Németországban a századforduló idején J. Wolf az optimum-elmélet első úttörője. Igyekezett elhatárolni magát Malthustól. Azt írta, hogy a népesség, illetve a termelés három tényezőjének (munka, tőke, föld) optimális kombinációja a leghasznosabb. Az a pont, amelyen túl a népesség növekedése már nem kívánatos, mindig e tényezők eredeti kombinációjától függ.

A svéd K. Wicksell volt az, aki a népesség optimum kifejezést először használta. Véleménye szerint amikor a népesség növekszik, a munka termelékenységére két tényező hat. Az első kedvezőtlen, és abban áll, hogy a természeti erőforrások összes mennyisége korlátozott, ezért a népesség növekedése során az egy főre jutó mennyiség csökken. A másik oldalról nézve viszont a népesség növekedése kedvez azoknak az erőknél, amelyek a termelékenység növekedése irányában hatnak. Van egy pont, ahol a két hatás kiegyenlítődik és az egy főre jutó jövedelem a legnagyobb.

Jelentős állomása volt az optimum-elmélet fejlődésének és bizonyos mértékig szintézist is hozott e téren az 1927. évi *genfi Népességi Világkongresszus*. A viták felszínre hozták az optimum-elméleteknek azt a sokat hangoztatott hibáját, hogy túlságosan teoretikusak és gyakorlati alkalmazásuk majdnem lehetetlen.

A legutóbbi évtizedeket vizsgálva jelentős előrelépésnek számít a fogalom dinamizálására való törekvés. E téren úttörő munkát végzett a francia Sauvey, aki bevezette a "népesség változásának optimális ritmusa" fogalmát. Az újabb irányzatok (Sauvey, Notestein, Bowen, Leibenstein) megkülönböztetik a statikus, illetve potenciális optimumot, mely utóbbi a figyelembe vett gazdasági-társadalmi lehetőségek által a jövőben elérhető optimumot fejezi ki.

Fontos fejlemény az is, hogy a kutatások kilépnek a szűk autarchális keretekből, s a nemzetközi gazdasági kapcsolatok figyelembevételével vizsgálják

a gazdasági és népesedési folyamatok kölcsönhatásait. Erre jó példa a Római Klub tevékenysége is, amire még visszatérünk. Az optimum-probléma globális megközelítését a közgazdaságtudomány a komparatív előnyök modern elméletével segíti. A Ricardo-féle klasszikus tanok továbbfejlesztett változata, a *Heckser-Ohlin modell* (Samuelson kiegészítése után az ún. HOS modell) szerint az, hogy egy ország milyen termelési szerkezettel tud leginkább alkalmazkodni a világszerte követelményekhez, elsősorban termelési tényezőinek szerkezetétől függ. E megközelítés kétségtelenül differenciálja a demo-ökonómiai optimumról alkotott hagyományos képet, teoretikusan jobb esélyt ad a túl- vagy alulnépesedett országok gazdasági növekedésének. (Sajnálatos, hogy az első mérvado teszt eredménye az ún. Leontyiev-paradoxon, amely nem igazolja a HOS modellt.)

A demo-ökonómiai optimum létezésének feltételezése indokoltnak tűnik, különösen dinamizált formájában. A probléma elméleti megoldása még kétségtelenül várat magára, nem is szólva az esetleg "felfedezett" optimum megvalósíthatóságára vonatkozó jogos szkepszisről. Az elmélet eddigi fejlődését áttekintve a leglényegesebb kritikai megjegyzések a következők lehetnek:

- Az elmélet híveinek nagyrésze nincs tekintettel az egyes országok társadalmi – gazdasági sajátosságaira, "örök törvényszerűségeket" kutat.

- Az elmélet eléggé egyoldalúan a népességnek a gazdaságra gyakorolt hatásaival számol, nem kellően veszi figyelembe a gazdaság visszahatásait.

- Túlságosan a globális népességre koncentrálnak, elhanyagolják a korösszetétel vizsgálatát.

Ezek a kritikai észrevételek a demo-ökonómiai optimum kutatására átfogóan érvényesek, egyes konkrét irányzatok egyik vagy másik kritika alól felmenthetők. Az viszont tény, hogy megbízható eredmény mindeddig nem született, s a demo-ökonómiai optimum kezdi azt a szerepet játszani a demográfiában, mint más tudományokban egykor a kör négyesződés, az aranycsinálás vagy a perpetuum mobile.

2. Demo-ökonómiai elméletek a "demográfiai forradalom" időszakában

Korunkban hatalmas mértékben megnőtt az érdeklődés a népesedési kérdések iránt, ennek megfelelően megszaporodott a népesedési elméletek és irányzatok száma, másrészt jelentősen differenciálódtak az elméletek. Az érdeklődés növekedésének fő oka az, hogy az 1950-es évektől kezdődően az emberiség történetében példátlan ütemben és mértékben növekszik a világ népessége. A hirtelen növekedés a fejlődő országokban megy végbe, amelyek lakossága amúgy is a világ népességének kétharmadát alkotja. Ez az arány a század végére eléri a négyötödöt. Ezt a jelenséget szokás manapság "demográfiai forradalomnak" nevezni. Miközben a fejlődő országokban a lakosság gyorsan bővülő újratermelése megy végbe, "Északon" "demográfiai válsággal" küzdenek, és a lakosság lecsökkent ütemű újratermelése okozta depopuláció fenyegeti őket.

A két — ellentétes irányú — tendenciát egységes logikai rendszerben helyezi el az ún. *demográfiai átmenetek* modellje. Eszerint hosszú — történelmi léptékű — idősorok elemzése a népességnövekedésnek négy szakaszát tárja fel:

— *Preindusztriális társadalom*, amelyben a magas születési és halálozási ráta kismértékű népességnövekedést eredményez.

— *Kezdeti fejlődés*, amelynek során az életmód változása és az orvosi technológia fejlődése kezdetben csökkenti a halálozási rátát, kevésbé befolyásolva a születési rátát. A népességnövekedés ezáltal megugrik.

— *Későbbi fejlődés*, amelynek során a gyermekhalandóság csökkenése, az urbanizáció és az oktatás következtében sok házaspár kevesebb gyermeket akar, csökkentve a születési rátát. A népességnövekedés esetleg gyors is lehet, de lassuló ütemű.

— *Érett kor*, amelyben a házaspárok eredményesen gyakorolják a születésszabályozást, és mindkét házastárs általában otthonán kívül dolgozik. A gyermekek kívánt (és tényleges) száma kettő körülire csökken, úgyhogy a nettó népességnövekedés a zérushoz közel alakul.

A fenti leírás Samuelson és Nordhaus Közgazdaságtan című tankönyvéből származik és a következő kommentárral zárul: "Láthatjuk tehát, hogy Malthus és a neomalthusiánusok pesszimista népesedési előrejelzései helyesnek tűnnek az 1. és a 2. szakaszban. A gazdaság 3. és 4. szakasza azonban — legalábbis eddig — a népességnövekedés csökkenését eredményezi. Sok szegény ország gazdasági fejlődési szempontjából éppen ez a csekély népességnövekedésre való átmenet adja a legnagyobb reményt."³

A világ népességének példátlan ütemű növekedése napjainkban és az elkövetkező évtizedekben kétségtelenül teljes joggal veti fel azt a kérdést, hogy a Föld mennyi embert milyen feltételek mellett képes eltartani. Hogyan teremthetők meg azok a feltételek, amelyek mellett a gazdaság és a népesség kielégítő színvonalon egyensúlyba kerül. A jelenlegi gondok óriásiak, a perspektívák nehezen prognosztizálhatóak. Mindez természetes táptalajt szolgáltat a pesszimista nézeteknek. Divatos dolog az ilyen nézeteket "*neomalthusianizmus*" gyűjtőfogalom alá venni. Véleményem szerint óvatosan kell bánni ezzel a jelzővel, többek között megőrző jellege miatt. Nem lehet pontos határvonalat megjelölni, hogy hol kezdődik a neomalthusianizmus, de a *demográfiai robbanás veszélyeinek reális felmérése biztosan nem sorolható ide*, különösen nem, ha a veszélyek bemutatása tudományosan megalapozott és humánus kiútkeresési törekvésekkel párosul. Mindenképpen Malthus késői követőinek kell viszont tekintenünk a katasztrófa-hangulat keltőit és azokat, akik a társadalmi — történelmi törvényszerűségekkel és a legalapvetőbb etikai normákkal ellentmondásban levő megoldásokat javasolnak.

Közismert, hogy a neomalthusianizmus vádja elérte a Római Klubot is, különösen az első jelentést, amelyet Meadows és társai adtak ki "*A növekedés határai*" címmel. Ebben a világmodellben öt alaptényezőt vizsgáltak, pontosabban működtettek: a népesedést, az iparosodást, az élelmiszertermelést,

³ P.A. Samuelson — W.D. Nordhaus: Közgazdaságtan III. K.J.K. 1988., 1153 p.

a környezetszennyeződést és a meg nem újuló nyersanyagkészletek csökkenését. A modell a népesség exponenciális növekedése elsődleges korlátozó tényezőként jelenik meg az ipari- és élelmiszertermelést illetően.

A népességszám exponenciális növekedésekor a pozitív szabályozási körben a születések száma a születési ráta szerint emelkedik, de a negatív körben ezt ellensúlyozza a halálozási ráta és így a népesség gyarapodását "stabilizálja". A népesedésnél is létezik tehát a növekedés határa, amit a modell – a többi fő tényező variálásától függően – a jövő század közepére 2040 és 2070 közé tesz. Ugyanakkor viszont az élelmiszer-, illetve ipari termelés határa 20-50 évvel korábban van. Ha a szükséges stabilizálást csak 2000-ben kezdik meg, a növekedés határai a népességnél 2090-re, az élelmiszertermelésnél 2040-re, az ipari termelésnél 2060-ra tehető.

E prognózisok kétségtelenül megmozgatták a világ lelkiismeretét, de számos kétely is megfogalmazódott a diagnózissal és a javasolt terápiával kapcsolatban egyaránt. A számítógépes prognózisra sokan a PIPO jelzőt akasztották (Pessimism In, Pessimism Out, durvább változatban Malthus In Malthus Out), utalva arra, hogy az "objektív"-nek tűnő számítások egy pesszimista prekonceptió igazolását szolgálják. Még több bírálat érte a megoldásként javasolt "zéró növekedés" gondolatát, különösen globális jelleggel.

A Római Klub második jelentése a *Mesarovic és Pestel* által szerkesztett "Fordulóponton az emberiség" című regionizált többszintű világmodell, amely a világot tíz sajátos fejlettségű földrajzi régió, mint részrendszerek kapcsolódásának és kölcsönhatásának összefüggésében igyekezett szimulálni. Jelentős eredménye a globális problémák differenciáltabb megközelítése. Az egyik ilyen globális probléma a demográfiai robbanás, amely a szerzők számításai szerint az ezredforduló környékén fog kulminálni. Ezért azonnali cselekvést követeltek. A modell érdeme az is, hogy a "zéró növekedés" helyett az "organikus növekedés" híve.

A *Tinbergen* által szerkesztett RIO-jelentés a népesedési problémát nagyon összetett kérdésként kezeli. Élesen bírálja az egyoldalú megközelítéseket. "Az iparilag fejlett országokban sokáig leegyszerűsítetten szemléltek a kérdést és hajlottak arra, hogy a világ problémái közül sokat, ha ugyan nem a legtöbbet, a fejlődő földrészek magasba szökő születési arányszámának tulajdonítsák. Másfelől, néhány szegény ország vonakodott elfogadni vagy egyenesen elutasította, hogy népességszabályozási programokba fogjon, még akkor is, ha világosan bebizonyosodott, hogy ezek a programok hatásos eszközöket jelentenének több fejlesztési célkitűzés megvalósításához."⁴

Rámutat a jelentés arra, hogy sok országban inkább az "alulnépesedés" a gond. Más országokban nem annyira az összlakosság száma, mint inkább annak eloszlása jelenti a népesedési problémát (pl. korstruktúra, urbanizáció stb.). Mindez a gondokat nem enyhíti, de a megoldási lehetőségeket differenciálja.

Az viszont alapvető összefüggés, hogy a népszaporodás nem valósítható meg gazdasági fejlődés nélkül. A RIO-jelentés a Római Klub előző két anyagánál

⁴ A.J. Tinbergen (szerkesztő): RIO-jelentés. K.J.K. 1979., 50 p.

plasztikusabban mutatja be a gazdasági és demográfiai folyamatok kölcsönhatását.

W. Leontief globális input-output világmodellje nem teszi magáévá a természeti erőforrások felhasználásából, a környezet elszennyeződéséből és a népesség gyors növekedéséből eredő krízisek veszélyének feltételezését. Az ún. globális problémákat megoldhatónak ítéli. A népesség alakulása nem független változó, mert azt döntően társadalmi – gazdasági viszonyok befolyásolják. Többek között éppen ezért szükséges változtatni a fejlődő országokban a belső jövedelemelosztáson.

A "demográfiai forradalom" időszakában a népesedési megközelítések általában szerepet kapnak az ún. "circulus vitiosus" elméletekben. Mint ismeretes, ezek lényege az elmaradottságnak önmagával való magyarázata. R.T. Gill írja: "Az ország nem fejlődik, mivel szegény; s mivel nem fejlődik szegény marad."⁵

A koncepció képviselői több – kevesebb interdependens tényező után zárják a bűvös kört. G. Myrdal írja erről: "A nagyszámú kölcsönösen összefüggő tényező e felfogása megszabadít bennünket attól az elképzeléstől, hogy létezik egy eleve domináns tényező."⁶

Az interdependens tényezők között többnyire helyet kap az egy főre jutó nemzeti jövedelem alacsony volta, az alacsony beruházási ráta, a tőkehiány, a szakképzett munkaerő hiánya stb.; és ami a témánk szempontjából lényeges: demográfiai elemek. Pl Myint, Meier, Gannagé "circulus vitiosus"-ában a magas népesedési ráta alapvető oka az alacsony felhalmozási rátának. Ugyanakkor mindhárman hozzátesszik, hogy a túlnépesedés nem ad önmagában megfelelő választ az elmaradottságra.

H. Leibenstein egy dinamikus bűvös kört dolgozott ki és megalkotta a "Csaknem szilárd egyensúlyi rendszer" elméletét. Az elmaradott gazdaság különböző tényezői az ő ábrázolásában alacsony egy főre jutó jövedelem mellett egyensúlyban vannak. Ez azonban egy dinamikus egyensúly, amely az előremozdító és azokat ellensúlyozó erők folytonos mozgásán keresztül áll újra és új helyre. Így pl. a megnövekedett jövedelem közvetlen (magasabb életszínvonal, jobb táplálkozás), vagy közvetett (a közegészségügy javulása) hatására lecsökken a halálózási ráta, s így a megnövekedett népesség korlátozza az egy főre jutó nemzeti jövedelmet. Vagy: a mezőgazdaságon kívüli beruházások járulékos foglalkoztatási alkalmat teremtenek, ennek hatására viszont a népesség gyorsabban szaporodik, nagyarányú munkanélküliség jön létre. Tehát Leibensteinnél az a változó, amely a változatlanságot visszaállítja, így vagy úgy a népességnövekedéssel kapcsolatos.

Hasonló, de még merevebb R.R. Nelson koncepciója, amely a hangzatos "alacsonyszintű egyensúly csapdája" címet viseli. Szerinte a gazdasági és demográfiai tényezők között akkor van egyensúly, ha a népesség növekedési

⁵ Idézi Szentcsanak Tamás: Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1976., 67. p.

⁶ G. Myrdal: Érték a társadalomtudományban. K.J.K. 1972., 335 p.

rátája egyenlő a nemzeti jövedelem növekedési rátájával. A fejlődő országokban ez az egyensúly állandó. Ha az egy főre jutó jövedelem túlnő az egyensúlyi szinten, a népesség még gyorsabban nő, mint a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó jövedelem tehát esni fog, mégpedig addig, amíg ismét eléri az egyensúlyi szintet. Ennek az ellenkezője történik akkor, ha az egy főre jutó jövedelem az egyensúlyi pont alá esik. Nelson azt is mondja, hogy létezik egy másik egyensúlyi pont is, amely sokkal gyorsabb nemzeti jövedelemnövekedés mellett jöhet létre, s ahonnan már ki lehetne törni a csapdából, ugyanis innen kezdve a nemzeti jövedelem növekedése rendszeresen meghaladná a népesség növekedését. Ezt azonban egy olyan hirtelen ugrással lehetne elérni, amire képtelenek a fejlődő országok. Kialakult tehát az "alacsony egyensúlyi szint csapdája".⁷

A "circulus vitiosus" koncepcióknak sok bírálója van. A bírálatok egy része nem önmagában a bűvös körök létezését tagadja, de a megoldást, a kitörés lehetőségét exogén faktoroknak tulajdonítja. Ez többnyire a külföldi tőke beáramlása, szakértők, technológiák, a tudás fejlettebb környezetből való bejutása, vagy a külföldi piacok megnyitása. Mindez kapcsolódik az új nemzetközi gazdasági rend eszméjéhez. A bírálatok másik része kifejezetten szakít a "circulus vitiosus" felfogással, közülük legismertebb a Nobel-díjas G. Myrdal.

A demográfiai tényezőkkel kapcsolatban viszont egyre erőteljesebb az a felismerés, hogy azokat nem szabad közvetlenül a gazdasági fejlettséggel összefüggésbe hozni. Még a fent tárgyalt Leibenstein is – hasonlóan az indukált és autonóm beruházásokhoz – megkülönbözteti a "népesség indukált változásait", amelyeket az egy főre jutó jövedelem változásaival lehet magyarázni és az "autonóm hatásokat", amelyek függetlenek a jövedelem és a fogyasztás változásaitól. A fordított összefüggés sem olyan egyszerű és egyértelmű, mint ahogy egyes "circulus vitiosus"-ok ezt ábrázolják. G. Oblin az 1977. évi mexikói nemzetközi népesedési konferencián elmondott referátumában erről így szólt: "... ellenhatás alakul ki a gyors népességnövekedés gazdasági következményeit vizsgáló megközelítéssel szemben... Világossá vált, hogy a népességnövekedés – amit a múltban nagyrészt a gazdasági fejlődéssel hoztak összefüggésbe – nem jelent a mai világban szükségszerű akadályt a fejlődés számára."⁸

A gazdasági és demográfiai tényezők viszonylagos autonómiáját viszont alaposan eltúlozzák egyesek, főként népesedéspolitikai megfontolásokból. Megpróbálják bebizonyítani, hogy adott gazdasági – társadalmi struktúra és színvonal mellett is hatékony családtervezést, születésszabályozási módszereket lehet elterjeszteni. "A születések számának csökkenése meg kell, hogy előzze az iparosodást" – írja pl. J. Condwell és lényegében ugyanilyen nézeteket vallanak

⁷ Részletesebben lásd: H. Musban: A népesedési tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében. Demográfia. 1977., 3–4 sz.

⁸ Válogatás a nemzetközi népesedési konferencián elhangzott előadásokból. Mexikó, 1977., KSH 1980., 18. p.

D. Bough, O. Cut és a lakosság "zéró növekedését" hirdető koncepció voluntarista támogatói is.⁹

3. A korstruktúra és a demográfiai beruházások

Régi felismerése a demográfusoknak az, hogy a gazdasági és népesedési folyamatok kölcsönhatásának vizsgálatánál nem elegendő globális népesedési adatokkal operálni, hanem nagy jelentősége van a lakossági összetétel változásainak. A népesség struktúráját különbözőképpen lehet megragadni. A demo-ökonomia számára a korösszetétel a legfontosabb.

Közismert, hogy a fejlett országokban a természetes szaporulat csökkenő tendenciát mutat, aminek alapvető oka a születési arányszám csökkenése. Nő az idősebb korosztályok súlya, a keresők – eltartottak aránya az utóbbiak felé tolódik el. A fejlődő országokban kettős hatás érvényesül, a magas születési arányszám mellett megnő a várható élettartam, tehát a korstruktúra kettős nyomás hatására deformálódik.

Ha nő az eltartottak aránya, ez fokozódó terhet jelent a nemzetgazdaság számára, a nemzeti jövedelem növekvő hányadát kell az eltartottakra fordítani. Ez többek között beruházásokat igényel. A nyugati irodalom megkülönbözteti a *demográfiai beruházásokat*, amelyeket az eltartottak számának növekedésével kapcsolatosan kell eszközölni és a *gazdasági beruházásokat*, amelyeket közvetlenül a gazdasági növekedés szolgálatába lehet állítani. A demográfiai beruházásokat különbözőképpen definiálják és határolják körül. Ezek széleskörű áttekintésétől eltekintünk, figyelmünket egyelőre a fejlődő országokra koncentráljuk, ahol tehát együtt megy végbe a lakosság gyors szaporodása és a korstruktúra változása. Az ilyen demográfiai tendenciák egészen más problémákat vetnek fel, mint egy bármiféle ütemű, de hosszú időn keresztül korösszetételben változatlan népességnövekedés.

Túl azon a gondon, hogy a közvetlen eltartással kapcsolatos kiadások egyáltalán a beruházásoktól von el anyagi eszközöket, a beruházásokon belül is a demográfiai felhalmozások felé tolódnak el az arányok. A demográfiai beruházások is lehetnek közvetlenek (iskolák, szociális intézmények, lakások stb.) és olyanok, amelyek a népességnövekménynek a gazdaságba való bekapcsolásával függenek össze.

Az utóbbiakkal kapcsolatosan sajátos dilemmáról szól az irodalom. Ha a munkaképes kort elérő generáció minden tagja számára kívánnak munkaalkalmakról gondoskodni, ez visszahat a megvalósítható fejlesztés műszaki színvonalára, miután általában a munkaintenzív megoldások jöhetnek számításba. Ha pedig a nemzetközi versenyképesség biztosítása érdekében fejlettebb műszaki színvonalú munkahelyeket hoznak létre, ahol a fizikai tőke

⁹ E. Arab – Ogli: Demográfiai folyamatok és társadalmi határak. Nemzetközi Szemle, 1982., 3. sz.

aránya magas, akkor arra lehet számítani, hogy a munkaképes korúak egy része nem jut munkaalkalomhoz.

A demográfiai beruházásokkal kapcsolatos fejtegetések a teoretikusok között széles körben elismertek. Nem fogadható el azonban az, ha a korösszetétel kedvezőtlen hatásainak eltűlésével és egyéb tényezők vizsgálatának kirekesztésével próbálnak magyarázatot adni a fejlődő országok gazdasági elmaradottságára. Erre hívta fel a figyelmet S. Kuznets az 1965. évi belgrádi Népesedési Világkonferencián. H.V. Mushan pedig egy matematikai modell segítségével igyekezett bizonyítani, hogy a demográfiai beruházások legfeljebb késleltetik, de meg nem akadályozzák a gazdasági növekedést.¹⁰

4. A demo-ökonómia alapproblémái egy "öregedő" nemzetgazdaságban

Közismert, hogy Magyarország a "demográfiai válság" éveit éli. A második világháború után egyre lassuló ütemben nőtt a népesség, az 1949-es 9,2 millióról 1980-ig 10,7 millióra nőtt, az utóbbi évtizedben viszont 350 ezerrel csökkent az ország lakosainak száma. A válság mély, ugyanis a természetes szaporodás nemcsak azért fordult negatívba, mert a születési arányszám drasztikusan csökkent, hanem — mint azt az 1. táblázat mutatja — a halandóság is nőtt. (A halandóság növekedése nem annak a standardizálási alapproblémájának a következménye, hogy nőtt az idősebb korosztályok súlya, ugyanis 20 év fölött valamennyi korosztályban nőtt az 1000 főre eső halálozások száma.)

Mint a bevezetőben jeleztem, nem kívánok átfogó elemzést adni a demográfiai válságról, még a demo-ökonómiai összefüggésekről sem. Sőt, tulajdonképpen egyáltalán nem elemzést kívánok adni, hanem bizonyos szempontokat sorra venni, amelyek a vizsgálatokat, illetve a szemléletet befolyásolják.

Az 1970-es években, amikor a demográfia viták a szakértők körein túlsaptak, a nemzetföltét gazdasági aspektusból úgy fogalmazódott meg, hogy a népességszökkenés egyúttal a munkaerő csökkenését is jelenti és ez gátolhatja az ország gazdagodását, a gazdasági növekedést. Ez a vélemény — ebben a differenciálatlan megközelítésben — nyilvánvalóan hamis, mondhatni vulgáris. Abban, hogy ez a nézet mégis elég széles körben polgárjogot nyert, nyilvánvalóan szerepet játszottak a korabeli gazdasági tények és ideológiai töltetű gazdaságelméleti leegyszerűsítések.

¹⁰ H.V. Mushan: A népességi tényező szerepe a fejlődő országok gazdasági fejlődésében. Demográfia 1977., 3–4. sz.

**A természetes szaporodás főbb arányszámai
Magyarországon**

Év	Élve születek	1000 lakosra jutó	
		Halálozások	Természetes szaporodás
1948	21,0	11,6	9,4
1960	14,7	10,2	4,5
1970	14,7	11,6	3,1
1980	13,9	13,6	0,3
1990	12,1	14,1	-2,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990., 33. és 37. p.

Ami a konkrét fejleményeket illeti, az 1960-as évek közepén zárult a gazdasági fejlesztésnek az az extenzív korszaka, amelyben a növekedés fő forrása a foglalkoztatottak számának növelése volt. A pótlólagos munkaerőforrások azonban kimerültek. A további erőltetett ütemű fejlesztésnek nem voltak meg a strukturális, műszaki — technikai feltételei, így aztán megjelent és egyre nagyobb mértékűvé vált a munkaerőhiány. Milliószer elmondott és leírt dolog, hogy valójában óriási volumenű volt a "gyáron belüli munkanélküliség". Leglényegretörőbben talán Kornai János mutatta be ennek a gazdasági rendszernek a természetét, rámutatván arra, hogy az erőforráskorlátos gazdálkodás alapvető oka a vállalatok puha költségvetési korlátja nyomán kialakult abnormális növekedési hajlam.¹¹

Bármi is volt az ok, a felszínen az egyre fokozódó munkaerőhiány mutatkozott, és ha ezzel egyidejűleg a lakosság számának stagnálását, illetve csökkenését tapasztalta a laikus szemlélő, érthetően aggódott a nemzet jövőjéért.

Ezt a szemléletet erősítette az, hogy a közgazdasági gondolkodásra nyomasztó mértékben telepedett rá az egyoldalú munkaérték-elméleti megközelítés. Jövőnkéről gondolkodva hajlamosak voltunk eltúlzott jelentőséget tulajdonítani az élők munkájának, a foglalkoztatottak számának.

Nem lehet véletlen, hogy a mai — munkanélküliséggel terhes — viszonyok közepette és pluralisztikusabb gazdaságfilozófiai nézetrendszer mellett a demográfiai válság gazdaságra vetítésének a fent tárgyalt globális változata a laikus közvéleményben is háttérbe szorult. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem vetődnek fel demo-ökonómiai indítatású jogos aggodalmak. Ezek azonban inkább a népességi struktúra kedvezőtlen alakulására apellálnak.

¹¹ Kornai János: A hiány. K.J.K. 1980.

E strukturális problémák közül legaktuálisabb nálunk a korösszetétel, s erre még visszatérek. Előtte azonban emlékeztetem arra az olvasót, hogy az érdelemleges növekedési elméletek mindig erőforrás-kombinációkkal operálnak, amelyekben az egyik – nagyon fontos, de nem egyedüli – elem az élőmunka. Ennek részletes tárgyalása messze meghaladja e dolgozat kereteit, de érdemes felidézni a neokeynesiánus R. Harrod széles körben elfogadott hipotézisét a *természetes növekedési ütemről*. Eszerint egy nemzetgazdaság hosszú távon fenntartott legnagyobb ütemű növekedését szinté determinálja a népesség szaporodása és a technikai fejlődés. A növekedési elmélet legjelesebb képviselői (E. Domar, J.R. Hick, R.M. Solow, J. Schumpeter, M. Kalecki, N. Kaldor) ezt az elképzelést alátámasztják, erőteljesen hangsúlyozva és sokoldalúan elemezve a technikai haladást, rámutatva arra, hogy lényegében csak rövidebb távon lehet letérni a természetes növekedési pályáról.¹² (Még a beruházási ráta sem befolyásolja hosszú távon a gazdasági növekedést!) Ez a felfogás azt jelenti tehát, hogy a modern makroökómia valóban nagy jelentőséget tulajdonít a népesség gyarapodásának. Nem lehet számunkra közömbös országunk lakosságának fogyása, de annak a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását nagyon differenciáltan, a technikai haladással párhuzamosan kell végiggondolnunk.

Kétségtelen tény azonban, hogy a belátható néhány jövőbeni évtizedben a korstruktúra kedvezőtlen alakulása az, amely leginkább veszélyezteti a gazdaság fejlődését, illetve a gazdasági egyensúlyt. A 2. táblázat jól mutatja az elmúlt évtizedekben végbement "öregedési" folyamatot.

Szinte reflexszerűen fogalmazódik meg a következtetés: hazánkban az elkövetkező évtizedekben az eltartottak aránya az idősebb korosztályok súlyának növekedésével fog emelkedni. Tudunk-e olyan gazdasági, strukturális, műszaki – technikai váltást megvalósítani, hogy kellő színvonalon biztosítsuk a fogyasztást, s emellett beruházásokra is jusson? Mennyit kell felhasználni a nemzeti jövedelemből nyugdíjakra és "demográfiai beruházásokra"?

Ezek nagyon súlyos kérdések. Van azonban néhány demográfiai tény, amely – egyoldalúan és szigorúan demo-ökonómiai szempontból nézve – ellensúlyozza a gondokat.

Ilyen például az a – táblázatunkban is jól látható – tendencia, hogy egyébként sajnálatos módon az elmúlt évtizedekben csökkent a gyermekkorúak aránya. Ez az elöregedést fokozta, de az eltartottak arányának növekedése ellen hatott. Azt pedig már enyhén szólva is cinikus dolog lenne gondokat enyhítő körülményként elkönyvelni, hogy 1988-óta hazánkban elkezdett csökkenni a várható átlagos élettartam.¹³ Mindenesetre abban vita van a szakemberek között is, hogy az elkövetkező két évtizedben tovább nő-e az idősek aránya. A KSH

¹² Részletesebben lásd. Mátyás Antal: A modern polgári közgazdaságtan története. K.J.K. 1973.

¹³ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1990., KSH. 35. p.

Népességkutató Intézete növekedést jelez, az MTA Matematikai Kutatóintézetében a Tusnádi Gábor által vezetett team jelentős csökkenést vár.¹⁴

2. tábla

Magyarország népességének korcsoportonkénti megoszlása

Év	Életkor (év)					össz.
	0–14	15–29	30–39	40–59	60–	
1949	24,9	25,3	13,4	24,7	11,7	100,0
1960	25,4	21,6	15,1	24,1	13,8	100,0
1970	21,1	23,6	13,4	24,8	17,1	100,0
1980	21,9	22,0	13,8	25,3	17,0	100,0
1990	20,5	19,9	15,7	25,0	18,9	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990., 21. p.

Még egy adalék a 2. táblázat elemzéséhez: Egészen a 80-as évek közepéig tartott az a tendencia, hogy miközben csökkent a munkaképes korúak aránya az össznépességben belül, az aktív keresők aránya e korosztályon belül nőtt. A munkavállalási korú aktív keresők a megfelelő korú népességnek 1949-ben 62,6; 1960-ban 71,3; 1980-ban 79,5 százalékát adták.¹⁵

Vagyis az öregedési folyamat nem vezetett automatikusan az eltartottak arányának növekedéséhez. Az elmúlt években megjelent és napjainkban fokozódó munkanélküliség ezt az ellensúlyozó hatást természetesen leállította.

3. tábla

A 60 évnél idősebbek becsült aránya Magyarországon

Év	KSH	MATKI
1990	18,89	19,69
1995	19,30	18,95
2000	19,13	17,40
2005	19,33	16,35
2010	19,74	16,67

Forrás: Közgazdasági Szemle, 1992. 7–8. sz., 763. p.

¹⁴ A vita tanulmányozható *Miltényi Károly*: Megjegyzések a népesség-előrejelzés tárgykörében, valamint *Bod Péter*: Népességstatistika és biztosításügy, Mindkettő: Közgazdasági Szemle, 1992., 7–8. sz.

¹⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1990. KSH 35. p.

A gazdasági fejlődés demográfiai feltételei szempontjából nyilvánvalóan nem közömbös, hogy az "eltartottak" számának és arányának növekedése melyik korosztályban konkretizálódik. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból F. *Modigliani* Nobel-díjjal jutalmazott ún. *életciklus modellje* és M. *Friedman* tematikailag kapcsolódó permanens jövedelem koncepciója. Ezek a kutatók valósággal forradalmasították a makroökonómiát, miután elméleti magyarázatot adtak arra az empirikusan is megfigyelhető tényre, hogy a folyó fogyasztás — szemben Keynes feltételezésével — nem elsősorban a folyó jövedelemtől függ, hanem a hosszú távon (az életpályán) várható jövedelemhez igazodik és folyó jövedelmek ingadozása a megtakarításokban csapódik le. *Modigliani* meggyőzően bizonyítja, hogy egy ország megtakarítási rátája sokkal szorosabb korrelációs kapcsolatban van a korstruktúra alakulásával, mint a gazdasági növekedéssel, vagyis a makroszintű jövedelem növekedésével.¹⁶

E meglepő jelenség hátterében az áll, hogy egy működő piacgazdaságban az idősebb korosztályt nem az aktívoknak kell "eltartani". Eltartják azok magukat mobilizálható formában felhalmozott vagyonukból (negatív megtakarítás) és kétségtelenül lecsökkent folyó jövedelmük teljes elfogyasztásából. Így aztán az elöregedett társadalom jövőbeni gazdasági fejlődését nem az gátolja, hogy az aktívak által megtermelt nemzeti jövedelmet közvetlenül (pl. a költségvetés közvetítésével) nagymértékben kell az idősebbek eltartására fordítani. A probléma az, hogy a lakosság nagy részének zérus vagy negatív a megtakarítási hajlandósága, s ezt az aktívak nem ellensúlyozzák, így viszonylag kevés megtakarítást szívhathnak fel a gazdasági növekedést megalapozó beruházások.

Megfontolandó azonban, hogy a fejletlen és hagyományok nélküli magyar piacgazdaságra hogyan alkalmazható a *Modigliani* — *Friedman*-féle rendszer. Valószínűleg erős fenntartásokkal. Mert bár kétségtelenül létezik nálunk is aktív korban a "permanens jövedelem" tendenciája, de a fejletlen biztosítási, bank- és értékpapír rendszer közepette az idős korra való megtakarítás nagyrészt kevésbé mobilizálható vagyonfelhalmozás formájában realizálódik. Így aztán Magyarországon valóban szükség lehet a folyó nemzeti jövedelem átcsoportosítására az időskorúak ellátására. Ezt látszik bizonyítani a nyugdíjrendszer és az egész társadalombiztosítás válsága. A szakemberek többsége azonban elég meggyőzően bizonyítja, hogy az ún. nyugdíj-paradoxon — hogy t.i. miközben a nyugdíjak összege és az átlagos nyugdíj növekszik, az egyes, egyéni nyugdíjak reálértéke csökken — a nyugdíjrendszer reformjával oldható fel.

Augusztinovics Mária írja: "... a magyar társadalombiztosítási rendszer jelenlegi válságának vajmi kevés köze van demográfiai tényezőkhez. Az okok inkább a gazdasági helyzetben és a piacgazdaságra való átmenet sajátos magyar útjában keresendők."¹⁷

¹⁶ F. *Modigliani*: Pénz, megtakarítás, stabilizáció. K.J.K. 1988., 60–66. p.

¹⁷ *Augusztinovics Mária*: A nyugdíjrendszer válsága. Közgazdasági Szemle 1992., 7–8. sz.

LÁSZLÓ CZAGÁNY

ADDITIONAL NOTES TO THE EXAMINATION OF DEMOGRAPHICAL CONDITIONS OF ECONOMIC DEVELOPMENT

(Summary)

During the last few decades demographic changes have shown extremely unsatisfactory tendencies in Hungary. Both birth and death rates are getting worse, the population is decreasing and the number of those capable of work is falling off. Demographic tendencies are considered to be of vital importance in the history of our nation. This essay tries to contribute to the examination of the relationship between the growth of population and economic development.

The first part of this essay will be a historical review. Ancient and Medieval demo-economic theories will not be discussed in detail, but the Malthusian doctrines will be summarised as well as Spencer's organic theory of increase of population.

The criteria of *demo-economic balance* have been examined since the middle of the 19th century. This means that demographic tendencies providing optimum conditions for economic development have been sought since then. The presentation of the theories by Mill, Cannon, Wolf, and Wicksell suggests that when examining the economic results of demographic progress it is essential to consider other factors of production /land, capital etc./ as well as social conditions. The result will only be satisfactory if a dynamic view is applied. This latter is emphasized by Saury's "optimum rhythm" index. The Heckser—Ohlin model, which deals individually with the comparative advantage, refers to the importance of international relationships. It has been unable to give an exact definition of the criteria of demo-economic optimum so far.

In the last few decades the "*demographic revolution*", that is the extreme acceleration in the growth of population typical of the developing countries made the greatest impact on demographic research. The essay places this development in the model of demographic transition and points out that in connection with these events certain Neo-Malthusian views are more frequently mentioned these days. Not even the Roman Club is an exception to this, though the unjustified pessimism of the first report "The Limits to Growth" has been counterbalanced by worldmodels published later /"Mankind at the Turning Point", "Reshaping the International Order", "Leontyev-model"/.

In the course of the examination of the causes of economic underdevelopment various "circulus vitiosus" theories emerged stating that poverty is self-explanatory. In the magic circle of Liebenstein and Nelson those variables that re-established the underdeveloped state are all in connection with population growth. These theories have been heavily criticised, especially by Myrdal.

Concerning the demographic factors, it is becoming more and more obvious that they should not be connected with economic development. Differentiation between the induced changes of population which are the result of economic changes and autonomous changes which are independent of the economy are indispensable.

When examining the interaction between economic and demographic developments one has to consider not only global demographic data but the changes in the structure of the population as well. From the point of view of demo-economy it is the *age-structure* that is of vital importance. Western literature makes a distinction between *demographic investments* that change according to the increase of the economically inactive population and *economic investments* that lead directly to economic increase.

This essay tries to draw attention to certain aspects of the examination of economic results of the unfavourable demographic development in Hungary which have been neglected so far. It also points out that the fear that a decrease in the labour force as a result of falling number of population leads to a decline in the economy, is groundless. Harrod using his theory of "natural growth path" puts the emphases on a more refined approach.

He sees "ageing" as the real source of the problem. Using Modigliani's "life-cycle model" and Friedman's "permanent income" theory Harrod arrives at a completely different conclusion. He points out that these widely accepted theories can only be applied with reservations in Hungary, a country with undeveloped insurance and monetary systems. This is reflected in the present crisis in the old age pension system.